

भारतीय संविधानाचे महिला सक्षमीकरणामध्ये योगदान

प्रा. डॉ. मंगला कटरे

राजीव गांधी समाजकार्य महाविद्यालय
गोंदिया.

Email: mangalakatre17@gmail.com

Mob No:- 8551836281

सारांश :

आज आपल्या हक्कांबाबत महिला अधिक जागरूक होत आहेत आपल्या कार्यक्षमतेची त्यांना अधिकाधिक जाणीव होत आहे. लोकसंख्या विषयक अध्ययनातून आढळून येणाऱ्या गोष्टीची उदा. मुलींच्या मृत्यूचे अधिक प्रमाण आणि परिणामी एकूण लोकसंख्येत घटणारे स्त्रियांचे प्रमाण, जगात २००२ च्या आकडेवारी नुसार ३०८३ दशलक्ष महिला आहेत. त्यापैकी १६.३६ टक्के महिला एकट्या भारतात आहेत. जागतिक पातळीवर स्त्री-पुरुष प्रमाण लक्षात घेतले असता प्रत्येक १०० पुरुषामागे ९९ महिला आहेत. विकसित देशात ते ९७ इतके आहे. भारताचा विचार केला असता हे प्रमाण ९४ इतके अल्प आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतातील अंधश्रद्धा व धार्मिक परंपरा होय. संपूर्ण जगाचा विचार करता महिलांचे सरासरी आयुर्मान ६९ वर्ष आहे. त्यांच्यामधील साक्षरतेचे प्रमाण सुद्धा कमी आहे. आर्थिक दृष्ट्या खालचा दर्जा इत्यादींचा विचार करता महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे हेच सिद्ध होते. भारतीय महिलांचे समाजात असणारे गौण स्थान उंचवायचे असेल तर त्यांच्यासाठी रोजगारीच्या आणि उत्पन्न मिळविण्याच्या संधी निर्माण करणे हा एक महत्वाचा उपाय आहे.

प्रस्तावना :-

मानवी जीवनाच्या व्यवहारात 'स्त्री' ला विशेष महत्व आहे. ते ओळखून विधात्याने तिला शरीर व स्वभावातील गुणवैशिष्ट्ये विशेष स्वरूपात दिलेले आहेत. स्त्रिया स्वभाव ओळखून शिक्षण दिले पाहिजे व तिच्यावर संस्कार केले पाहिजे अशी समाजमान्यता होती. वैदिककाळात प्रणेत्यांनी ही गोष्ट ओळखून स्त्री जीवनाची उभारणी केली आहे.

वैदिककाळात स्त्रियांना समाजात श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले होते. ह्याचे कारण शिक्षण हे होते. त्या काळी मुलांप्रमाणे मुलींचाही उपनयन विधी होत असे. स्त्री-पुरुषात भेद केला जात नसे. म्हणूनच त्या काळात अनेक स्त्रियांना तत्वज्ञ, शिक्षक व वादविवादपटू म्हणून नावे गाजविली आहेत. वैदिककाळात स्त्रियांचा दर्जा समाधानकारक होता.

उत्तर वैदिककालखंडात स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जात बरेच बदल झाले. हा कालखंड स्त्रियांच्या दृष्टीने फार प्रतिकूल स्वरूपाचा होता. स्त्रियांची सामाजिक अधोगती जी एकदा मनुस्मृतीच्या काळात सुरू झाली ती एकोणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत अविरत सुरू असल्याचे आढळते. या काळात स्त्रीकडे मनुष्य म्हणून पाहिले जात नव्हते तर एखाद्या भौतिक वस्तूप्रमाणे तिच्याकडे पाहिले जात होते. स्त्रियांना कोणतेही अधिकार नव्हते तर घराच्या चार भिंतीमध्ये तिचे जीवन सिमित झाले होते. इ.स. १२०० ते इ.स. १८०० पर्यंतच्या कालखंडाला मध्ययुग म्हणतात. हा काळ म्हणजे दिल्लीला मुसलमान राज्यकर्ते स्थापित झाले तेव्हापासून तर पेशवाई अखेरपर्यंतचा कालखंड होय. इ.स. ५०० नंतरच्या काळात स्त्रियांच्या समाजातील स्थानाची घसरगुंडी सुरू झाली. इ.स. १२०० नंतर मुस्लिम राज्यकर्ते भारतात आले. व त्यावेळी मुस्लिम स्त्रिया पडदनीन असत. त्याचे अनुकरण उत्तरेतील राजघराण्यांनी केले व हळुहळू पडदापद्धती हा उच्च कुलातील लक्षण समजले जावू लागले. याच काळात वधु पित्याने वरास घ्यावयाची हुंड्याची पद्धत रूढ झाली. या पद्धतीचा स्त्रियांच्या समाजातील स्थानावर परिणाम झाला. मध्ययुगीन काळातील समाज अधिक रूढीवादी झाल्यामुळे तात्कालीन स्त्रियांचा समाजातील दर्जा कमकुवत होत गेला.

१९ व्या शतकातील स्त्रियांची स्थिती (स्वातंत्र्यपूर्व काळ)

एकोणविसावे शतक म्हणजे इंग्रजी राजवटीचा प्रारंभ काळ. या कालखंडात ईश्वरचंद्र विद्यासागर, स्वामी दयानंद सरस्वती, राजा राममोहन रॉय, श्रीमती अँनी बेझंट, गोपाळ कृष्ण गोखले, महर्षि कर्वे इत्यादि समाज सुधारकांनी स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. कारण उत्तर वैदिककाळापासून तर एकोणविसाव्या शतकापर्यंत स्त्रियांचा दर्जा एकसारखा कमकुवत होत गेला. ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम बहुसंख्य स्त्री वर्ग जुन्या रूढी परंपरांना प्रमाण संहिता म्हणून स्विकृती देणे होता.

भारतीय समाजात स्त्रियांची स्थिती:—

भारतीय स्त्रीच नव्हे तर जागतिक स्तरावर स्त्रियांचा विचार केला असता असे निदर्शनास येते की, स्त्रियांना समाजात नेहमीच दुय्यम दर्जा देण्यात आलेला आहे. स्त्रियांना गौणत्व दिले जाते. स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जाला अनेक घटक कारणीभूत आहेत. या अनेकविध कारणांनी स्त्रियांना विकसीत होण्याची संधी नाकारली गेली आहे व आजही परोक्ष व अपरोक्ष पध्दतीने नाकारली जात आहे.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपला भारत देश स्वतंत्र झाला. भारतात २६ जानेवारी १९५० रोजी संविधान लागू झाले. भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकेनुसार भारत एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही घडविण्याचा निर्धार केला. संविधानाने आपल्याला मूलभूत अधिकार दिलेत. संविधानाने दिलेल्या

समता, स्वातंत्र, बंधुता आणि न्याय या चार स्तंभावर भारतीय लोकशाही विराजमान झाली आहे. याचाच चांगला परिणाम आपल्या जगण्याला मूल्य प्राप्त झालीत.

महिला सक्षमीकरण :-

“महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीने स्वतःच्या क्षमतांची ओळख करून क्षमतांचा विकास करावयाच्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे.”

“स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे “आत्मविश्वासामध्ये वाढ, क्षमता, वृद्धी, सामाजिक जाणीव जागृती, कार्यात्मक साक्षरता, लिंगसमभाव संचेतन, आरोग्यविषयक जाणीव, स्वतः आत्मनिर्भर व वित्तीय संस्थांबरोबर जोडणी घेणे त्यास महिला सक्षमीकरण म्हणतात.”

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर या देशाची राज्यघटना तयार करण्याचे कार्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. राज्य घटनेतील स्त्री पुरुष समानतेचे तत्व घटनेच्या माध्यमातून राबविले जात आहे. जसे की, समाजात लिंग भेदावर आधारीत कुणालाही अधिकार नाकारले जाणार नाही, कोणत्याही देश पदासाठी स्त्रियांना त्या स्त्रीया आहेत म्हणून कोणतीही संधी नाकारणार नाही, स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार दिला जाईल, घटनेत स्त्रियांना दुर्बल घटकात समावेश करून स्त्रियांना शैक्षणिक सवलती, राखीव जागा आणि अन्य खास सोयी देण्याची तरतूद करण्यात आली.

आज आपल्या हक्कांबाबत महिला अधिक जागरूक होत आहेत आपल्या कार्यक्षमतेची त्यांना अधिकाधिक जाणीव होत आहे. लोकसंख्या विषयक अध्ययनातून आढळून येणाऱ्या गोष्टीची उदा. मुलींच्या मृत्यूचे अधिक प्रमाण आणि परिणामी एकूण लोकसंख्येत घटणारे स्त्रियांचे प्रमाण, जगात २००२ च्या आकडेवारी नुसार ३०८३ दशलक्ष महिला आहेत. त्यापैकी १६.३६ टक्के महिला एकट्या भारतात आहेत. जागतिक पातळीवर स्त्री-पुरुष प्रमाण लक्षात घेतले असता प्रत्येक १०० पुरुषामागे ९९ महिला आहेत. विकसित देशात ते ९७ इतके आहे. भारताचा विचार केला असता हे प्रमाण ९४ इतके अल्प आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतातील अंधश्रद्धा व धार्मिक परंपरा होय. संपूर्ण जगाचा विचार करता महिलांचे सरासरी आयुर्मान ६९ वर्ष आहे. त्यांच्यामधील साक्षरतेचे प्रमाण सुद्धा कमी आहे. आर्थिक दृष्ट्या खालचा दर्जा इत्यादींचा विचार करता महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे हेच सिध्द होते. भारतीय महिलांचे समाजात असणारे गौण स्थान उंचवायचे असेल तर त्यांच्यासाठी रोजगारीच्या आणि उत्पन्न मिळविण्याच्या संधी निर्माण करणे हा एक महत्वाचा उपाय आहे.

स्वातंत्र्यानंतर या देशाची स्वतंत्र घटना तयार करण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व या घटनेच्या माध्यमातून समाजाकरिता कायद्याने लागू केले. त्यात त्यांनी पुढील मुद्यावर भर दिला आहे त्यात. १) समाजात लिंगभेदावर आधारित कुणालाही अधिकार नाकारले जाणार नाहीत. भेदभाव केला जाणार नाही. २) कोणत्याही पदासाठी देश स्त्रियांना त्या स्त्रिया आहेत म्हणून कोणतीही संधी नाकारणार नाही. ३) स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार दिला जाईल. ४) घटनेत स्त्रियांचा दुर्बल घटकात समावेश करून स्त्रियांना शैक्षणिक सवलती, राखीव जागा आणि अन्य सोयी देण्याची तरतूद करण्यात आली. याशिवाय सन. १९५५ मध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलात त्यांनी स्त्रीयांकरिता समानता प्रस्थापित व्हावी याकरिता पुन्हा चार अधिनियमांची वाढ केली. त्यात, १) हिंदू विवाह अधिनियम १९५५ २) हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम १९५६ ३) हिंदू दत्तक अधिनियम १९५६ आणि ४) हिंदू संरक्षकता अधिनियम १९५६ आहे.

स्त्रियांना समानता मिळावी या भावनेने संविधानात समाविष्ट केलेल्या उपरोक्त अधिनियमामुळे महिलांना कायद्याचे पूरसे संरक्षण मिळाले परंतु या दिशेने कार्यास पूर्णत्व प्राप्त झालेले नाही. परिवर्तन बदल हा निसर्गाचा नियम आहे. परंतु भारतीय स्त्रियांच्या स्थितीत वैदिककाळ व वर्तमानकाळ यामध्ये खुपच भेद दिसत आहे. वैदिककाळातील स्त्रियांच्या तुलनेत आजच्या स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा जरी दिसत असली तरी ती नाममात्र किंवा पुस्तकात दिसत आहे. कथनी आणि करणीत आजही फरक दिसून येतो. राजकीय क्षेत्रात जगात केवळ ३-५ टक्केच महिला कॅबिनेट मंत्री आहेत. भारतात विभिन्न क्षेत्रात महिलांच्या सहभागानंतरही महिलांवरील अत्याचारात वृद्धी होत आहे. जोपर्यंत स्त्री ही अबलेपासून सबला बनत नाही, तोपर्यंत तिच्या परिस्थितीत सुधारणा होणे शक्य नाही.

जग २१ व्या शतकात येवून पोहोचले आहे. जगासोबत भारताचाही विभिन्न क्षेत्रात विकास झाला. कृषी, शिक्षण, राजकीय, सामाजिक, तांत्रिक, औद्योगिक प्रगती झपाटयाने होत आहे. प्रत्येक क्षेत्रातील प्रगती मानवाने स्वतःच्या बुद्धिमत्तेच्या बळावर आहे. कुटुंबात स्त्रीचे अस्तित्व अतिशय महत्वाचे व गरजेचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेमध्ये महिलांना समानतेचे स्थान दिलेले आहे. ज्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक स्थितीमध्ये सुधारणा व परिवर्तन होणे ही काळाची गरज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार हे जर प्रत्येकाने प्रामाणिकपणे व भावनेने कबुल केले तर स्त्रिया हवे असलेले तिचे अस्तित्व प्राप्त होईल. परंतु हे केवळ मान्य करूनच चालणार नाही तर क्षणोक्षणी ही जाणीव बाळगावी लागेल की, घरातील प्रत्येकाच्या आयुष्यात स्त्रियांची महत्वपूर्ण भूमिका आहे. परंतु हे मान्य न केल्यामुळे अजूनही बहुतांश स्त्रिया आजही त्यांच्या अधिकारांपासून वंचित आहेत.

आधुनिक स्त्री जीवन :-

आज स्त्रिया केवळ गृहकार्यात गुंतलेल्या नाहीत. तर त्या घरातून बाहेर पडून आपला आर्थिक व सामाजिक दर्जा वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. बचत गट तयार करून त्याद्वारे कुटूंबाचा व स्वयं स्वतःच्या आर्थिक स्तर उंचावत आहेत. त्यामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात भाग घेत आहेत.

आपल्या भारताच्या लोकप्रिय माजी पंतप्रधान स्वर्गीय श्रीमती इंदिरा गांधी हयांच्या कर्तृत्वाने सारा भारतच नव्हे तर सारे जगच परिचित आहे. सुरेखा भोसले ही आगगाडीचे इंजिन चालविणारी पहिली महिला अंतरिक्षयान मध्ये जाणारी कल्पना चावला, सौदामिनी देशमुख विमान चालविते, किरण बेदी, आय.पी.एस. अधिकारी म्हणून उत्कृष्ट कार्य करते. मदर टेरेसा समाजकार्य करणाऱ्या ज्यांना १९७९ मध्ये शांततेचे मोबेल परितोषिके मिळाले त्याचबरोबर 'भारतरत्न' मॅगसेसे क्वीन ऑफ एलिझाबेथच्या आर्डर ऑफ मेरिट हे पुरस्कार मिळाले. तसेच राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील इत्यादी महिला भारतात संधी मिळाली म्हणून विविध क्षेत्रात यशस्वीपणे कार्य करतांना भारतात चमकल्या व पुढे आल्या विविध क्षेत्रातील स्त्रियांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे नवनविन शोध व सुखसोयी इत्यादीचा लाभ स्त्रियांना मिळालेला आहे. त्या उच्च पदावर राहून आपले कर्तृत्व दाखवित आहेत.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताचे संविधान निर्माण करण्यात आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व या घटनेच्या माध्यमातून समाजाकरिता कायद्याने लागू केले. त्यात त्यांनी पुढील मुद्यावर भर दिला.

- समाजात लिंगभेदावर आधारित कुणालाही अधिकार नाकारले जाणार नाहीत. भेदभाव केला जाणार नाही.
- कोणत्याही पदासाठी देश स्त्रियांना त्या स्त्रीया आहेत म्हणून कोणतीही संधी नाकारणार नाही.
- स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार दिला जाईल.
- घटनेत स्त्रियांचा दुर्बल घटकात समावेश करून स्त्रियांना शैक्षणिक सवलती, राखीव जागा आणि अन्य सोयी देण्याची तरतूद करण्यात आली.

सन. १९५५ मध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिल पारीत केले त्यामध्ये त्यांनी स्त्रीयांकरीता समानता प्रस्थापित व्हावी याकरिता पुन्हा चार अधिनियमांची वाढ केली.

- १) हिंदू विवाह अधिनियम १९५५
- २) हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम १९५६
- ३) हिंदू दत्तक अधिनियम १९५६

४) हिंदू संरक्षकता अधिनियम १९५६

स्त्रीयांना समानता मिळावी या भावनेने संविधानात समाविष्ट केलेल्या या अधिनियमामुळे महिलांना कायद्याचे पूरेसे संरक्षण मिळाले.

“महिलांवरील अत्याचार आणि कायदेविषयक तरतूदी”

महिलांवरील अत्याचार ही भारतातील सर्वमान्य गणली जाणारी बाब आहे. वृत्तपत्रांमधून स्त्रीयांवरील अत्याचाराच्या रोजच्या अशा बातम्या वाचून, ऐकून, पाहून कुणालीही त्यांचेबद्दल काहीही वाटेनासे झाले आहे. घटनेच्या कलम १४ नुसार प्रत्येकाला कायद्यापुढे समानता व समान संरक्षण. कलम १५ (३) नुसार कामगार कायद्यांमध्ये स्त्रियांना विशेष सुविधा विषयक तरतूदी, कलम १६ (१) नुसार राज्यसंस्थेंतर्गतच्या नेमणूकी व रोजगाराच्या बाबतीत सर्वांना समान संधी त्याला जोडून कलम १६ (२) नुसार लिंगभेदावर आधारित भेदभावावर बंदी घटनेच्या ४ थ्या विभागात मार्गदर्शक तत्वांमध्ये — १९७६ चा समान वेतन कायदा, कलम ३९ (सी) व कलम ४२ नुसार कामाच्या ठिकाणी वातावरण न्याय व माणुसकीला धरून असावे.

संशोधन विषय :-

“भारतीय संविधानाचे महिला सक्षमीकरणामध्ये योगदान”

संशोधनाचे उद्देश :- :

- १) ग्रामीण भागातील महिलांच्या कौटुंबिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे
- २) भारतीय संविधानाचे महिला सक्षमीकरणामध्ये योगदान याविषयी महिलांचे मत अभ्यासणे

संशोधन आराखडा व नमुना निवड पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन करतांना वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आलेला असून नमुना आकार निवडतांना गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीमधील सहेतूक नमुना या पध्दतीचा वापर करून अंगूर बगिचा, गोंदिया येथील ६० महिलांचे मत अभ्यासण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :-

१. ६६.६७% उत्तरदात्यांच्या मते कुटूंबात स्त्रीचे अस्तित्व अतिशय महत्वाचे व गरजेचे आहे.
२. ७१.६७% उत्तरदात्यांच्या मते भारतीय संविधानात महिलांना समानतेचे स्थान दिलेले आहेत.
३. ७५% उत्तरदात्यांच्या मते ज्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक स्थितीमध्ये सुधारणा व परिवर्तन होणे ही काळाची गरज आहे.
४. ८०% उत्तरदात्यांच्या मते समानतेचे विचार जर प्रत्येकाने प्रामाणिकपणे व भावनेने कबुल केले तर स्त्रिया हवे असलेले तिचे अस्तित्व प्राप्त होईल.

५. ८५% उत्तरदात्यांच्या मते समानतेचे विचार हे केवळ मान्य करूनच चालणार नाही तर क्षणोक्षणी ही जाणीव बाळगावी लागेल की घरातील प्रत्येकाच्या आयुष्यात स्त्रिची महत्वपूर्ण भूमिका आहे.

संदर्भ सूची :-

- गायकवाड राजवंश, डॉ. ज्ञानराज काशिनाथ, महामानव डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर, रिया प्रकाशन, कोल्हापूर सहावी आवृत्ती, ऑगष्ट २०१६ पृ. क्र. ३२
- किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पाचवी आवृत्ती, एप्रिल २०६६ पृ. क्र. ३२
- लोखंडे भाऊ, महामानव डॉ. आंबेडकरी हितशत्रुंच्या जाणिवा, परिजाता प्रकाशन, कोल्हापूर, (२०१२)
- आगलावे डॉ. सरोज, कर विकासोन्मुख व्हावेत, लोकसंतता अंक १०, मुंबई, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, १२
- कवी माधवी, १९९९ महिला कल्याण आणि विकास (विद्या प्रकाशन,) पृ. ८ ते ९
- मेहेत्रे स्मिता २०११, भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार (साईनाथ प्रकाशन)पृ. २२
- देशमुख अल्का, २०११, विविधांगी आयामातून स्त्री? (साईनाथ प्रकाशन नागपूर) पृ. २८-२९
- साखरे सिमा (२००७) स्त्री पुरुष तुलना ताराबाई शिंदे, स्त्री अत्याचार विरोधी परिषद, नागपूर
- Adolph Barbara, The Role of Self-Help Groups in Rural Non-Farm Employment,
- <http://projects.nri.org/rnfe/pub/papers/roleofselfhelpgroups.pdf>
(Accessed dt. 10 Sept. 2015).
- Bansal AjitKumar and Bansal Anu, Microfinance And Poverty Reduction In India. *Integral Review- A Journal of Management*, (5) (1) (2012) 31-35,
- http://www.integraluniversity.ac.in/12052010/Ajit_An.pdf
(Accessed dt. 10 Sept. 2015).